

РОЛЬ ЖІНКИ У ВІЗАНТІЙСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ (VI–X ст.)

Олена ОСМОЛОВСЬКА, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова;

Михайло МІЩЕНКО, студент II курсу Інституту історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова

Становище жінок у суспільному, політичному, економічному, культурному житті суспільства завжди було актуальним питанням в усьому світі в усі періоди життя людства. У деяких державах Європейського Союзу чітко визначено, яку кількість жінок обирають до вищих державних органів влади. У цьому контексті доцільним є вивчення розвитку гендерних відносин у середньовічну добу, зокрема, генези цих відносин у Візантійській імперії, яка була розташована фактично на перетині Сходу і Заходу.

У минулому столітті одні історики вважали, що в цілому візантійська жінка перебувала в припущеному становищі як у сім'ї, так і в суспільстві. Інші – відстоювали думку, що вона користувалася набагато більшою повагою і мала більше прав, ніж жінки в країнах середньовічного Заходу. Нині більшість дослідників схиляється до другої думки.

Шарль Діль у своїй праці «Візантійские портреты» (1914 р. та пізніших редакціях) стверджував, що у Візантійській імперії жінка не користувалася повагою. Вона ніколи не була самостійною, ніколи не мала права розпоряджатися ні собою, ні своїм майном. До одруження дочка була залежною від батька, який часто віддавав її заміж за чоловіка, якого вона і в очі не бачила. Після цього жінка потрапляла в повне підпорядкування свого чоловіка. Опонентами Діля були Геннадій Літаврін [4] та Олександр Каждан [2]. Вони погоджувалися з тим, що закон обмежував особисті права жінок, але не вважали, що жінка повністю була безправною, а наводили приклади, коли закон закріплював фактично беззаперечні права жінки на майно. Г. Літаврін висвітлював вплив жінки-імператриці на державне життя. Тамара Т. Райс у своїй праці також переконує, що жінки не були безпомічними. Вона докладно змальовує владу імператриці Феодори [5].

Оцінюючи становище жінки у візантійському суспільстві можна помітити істотні суперечності: закон перешкоджав жінці виявляти будь-яку активність у суспільному житті і водночас сприяв зрівнюванню її майнових прав з правами чоловіка.

Закон у Візантії не дозволяв жінці свідчити на суді, здійснювати опіку, виступати рівноправним членом у більшості торгово-ремісничих корпорацій, обіймати яку б то не було офіційну посаду.

При цьому знатні жінки користувалися певною владою і неофіційно мали такі самі титу-

ли, як і їхні чоловіки (дружина протоспафарія – протоспафаріса), були присутніми на урочистих прийомах у палаці (але тільки разом з чоловіками), оточували імператрицю відповідно до свого чину. У X–XII ст. для жінок призначалися два титули (без посади): севаста і зостая – патрикія (патрикія оперезана). Жінки, що їх мали, разом з вищими вельможами імперії допускалися до трапези за одним столом з василевсом. Проте цією представницькою функцією і обмежувалася їхня роль, якщо вони не мали неофіційного впливу як фаворитки імператора [4, 159].

Були випадки, коли імператори призначали своїми співправителями не тільки синів, а й жінок. Якщо співправителем була жінка, їй надавався титул августи. В XI ст. коханці Костянтина IX дозволялося користуватися цим титулом, але заборонялося носити імператорський вінець, і її не супроводжувала імператорська гвардія. Щоб компенсувати це, вона, як і багато інших августів, носила незвичні й дорогі прикраси: золоті намиста, браслети у формі змії, важкі перлинні сережки та золоті пояси з поздовжніми нитками перлів [5, 14].

Достатньо красномовним фактом впливу жінки на державні справи є приклад імператриці Феодори (480–548, імп. з 526 р.), яка під час повстання Ніка в 532 р. фактично змінила хід подій. Її чоловік Юстиніан уже думав про втечу, але Федора, будучи жінкою серед чоловіків, намілилася сказати: «Усі люди приходять у цей світ, щоб померти, але для того, хто правив, – звернулася вона до Юстиніана, – вигнанцем бути нестерпно. І я не доживу до того дня, коли на моїх плечах не буде цієї пурпурної мантиї і люди не назвуть мене царицею. Якщо ти бажаєш врятуватися – це нескладно. У нас достатньо коштів. Там – море, а на ньому – кораблі. Але подумай, перш ніж досягнеш ти безпечного місця – віддаси перевагу безпечній смерті. Я погоджуюся з давнім висловом: пурпур – кращий за саван» [5, 18]. Її слова надихнули Юстиніана, і його полководець Велизарій зробив ще одну спробу (цього разу вдалу) розігнати натовп. Повстання було придушено, і трон Юстиніана врятовано.

Таким чином Феодора зберегла трон Юстиніана і допомогла йому увійти в історію, можливо, найбільш відомим імператором Візантії [5, 18].

Сама Феодора була розумною і мала твердий характер, вона 22 роки правила державою, була вірною помічницею Юстиніана і найвпли-

вовішою з усього його оточення. Проте Феодора була злою, мстивою і ніколи не прощала своїм ворогам зневажливого до себе ставлення, змішувала з посад чи відправляла у заслання неугодних чиновників. Самовладдя Феодори не знало меж. Так, протягом трьох років вона потайки протримала в підземеллі палацу одного консуляра, який чимось провинився перед нею. І ніхто навіть не смів заїкнутися про його долю [1].

Про вагоме становище імператриць свідчить і інший факт. Під час прийому імператором послів та інших знатних людей гості розсаджувалися в суворому порядку відповідно до посад. Імператор сидів в центрі Т-подібного столу в пурпурній мантії поверх білої туніки. Зліва від нього була імператриця. Гості – чоловіки, усі з почесними стрічками, – розміщувалися з правого боку стола, а дами – з лівого. Придворний вельможа, що називався «сілентарій», тримав скіпетр і стояв позаду імператора протягом усього обіду, а придворна дама з жезлом у руці – позаду імператриці [5, 46–47].

Щодо візантійського законодавства, то у VIII–XI ст. державна влада намагалась забезпечити майнові права жінки, особливо дружини і матері, дедалі більше підкріплюючи її рівноправність з чоловіком. Хоча на практиці майно дружини і чоловіка об'єднувалося і здебільшого ставало спільною власністю, закон надавав право дружині розпоряджатися своїм приданим, що було гарантією майнового забезпечення її та її дітей у разі будь-якої біди. Суд не мав права відбирати придане жінки для погашення боргів чоловіка. Якщо дружина помирала бездітною, чоловік одержував чверть її приданого, решта мала відійти її спадкоємцям за заповітом. Дружина ж у подібному випадку успадковувала половину майна чоловіка, а якщо мала від нього дітей – то все його майно.

Відносини подружжя в сім'ї визначалися не стільки законом, скільки звичаєм і релігійно-моральними правилами. Влада чоловіка (або тестя) була незаперечною. Вона ґрунтувалась на міцних традиціях, які походили від влади *pater familias* (батька сімейства) епохи Римської імперії. Християнська етика цілком виправдовувала тиранію чоловіка в сім'ї та оголошувала жінку гріховною: саме жінка була винуватицею «первородного гріха». Натякаючи на це, Кекавмен радить очей не спускати з дружини, невісток і підростаючих дочок, здатних на несподіваний вчинок. Їхня ганьба, повчає він, – недогляд чоловіка, причина зневіри всієї рідні, укус ехидни в серце [4, 162].

Отже, згідно з римським правом в основі майнових прав подружжя лежав принцип роздільності, і чоловік фактично був лише простим користувачем (на час шлюбу) приданого, яке мала

в користуванні його дружина, хоч візантійське право, навпаки, розглядало майно подружжя як спільне.

Візантійська офіційна доктрина вихваляла шлюб, оголошуючи його великим і цінним божим даром, і все-таки конструкція сімейно-шлюбних відносин була непослідовною і суперечливою.

Щодо позашлюбних зв'язків, то у VIII ст. за це суворо карали: за порушення подружньої вірності суд міг присудити до усікання носа, а чоловік мав право безкарно вбити коханця, якого застав у ліжку дружини [2, 55].

На прикладі питання про подружню відповідальність можна зробити висновок, що закони у Візантії були все-таки більш поблажливими до чоловіків: найчастіше в них наголошувалося на відповідальності жінок за міцність шлюбу, встановлювались для них і суворіші покарання. Заставши на місці невірну дружину, чоловік мав право безкарно вбити її разом з коханцем. Недарма один з чільних посадовців, викритий у зв'язку із заміжною жінкою, залишив усе і втік на острів Лемнос. У подібному випадку чоловік міг вигнати дружину з дому негайно, а сам чоловік, який зрадив дружині, – відбутися лише дванадцятьма кийовими ударами. Суворіше карав закон чоловіка, який, будучи одруженим, руйнував чужу сім'ю: тоді і він, і заміжня матрона піддавалися згаданому покаранню, бо такі справи, як наголошувалося у судібнику, ведуть до «розорення дітей і порушення заповідей господніх». Чоловік, який знав про зраду дружини і нічого не робив, піддавався публічному приниженню, і його виганяли за межі поселення, де стався «злочин» [4, 158].

Достатньо важливими у сімейних відносинах є матеріальне питання та управління приватним господарством, адже в заможних сім'ях військовозобов'язаних селян дружина під час відсутності чоловіка керувала всім господарством, на її плечі лягав і основний тягар фізичної праці на полі. Великою була роль дружини – господарки і в маєтках знатних вельмож, полководців і сановників, які служили іноді у віддалених провінціях. Наприклад, у XI ст. дружина Ватаца, соратника Никифора Врїєннія, під час заколоту проти Михайла VII зуміла підпорядкувати собі все місто Редесто: вона змусила городян приєднатися до бунтівників, схилила на їхній бік міський гарнізон, подбала про оборону та охорону стін [4, 160–161].

Нерідко жінки торгували в крамницях, насамперед у тих, які отримували як придане. В інших випадках вони вкладали гроші, отримані як посаг, у майстерні і крамниці, зазвичай пекарні або лавки з продажу овочів, фруктів, напоїв та інших продуктів харчування. Більшу частину дрібних ринкових торговців становили жінки [3].

Що стосується безпосереднього ставлення чоловіків до жінок, то про це можна дізнатись з приказок і висловів, які деякою мірою відображають їхні відносини. В усній творчості утверджується думка, що найвище щастя для чоловіка – це любляча і кохана дружина. В оповіді про Стефана і Іхнілате говориться, що «найвищим благом володіє чоловік», для якого зливаються воедино три компоненти: розум, добрий поради́ник і улюблена дружина. Кекавмен вважав, що смерть хорошої дружини рівносильна втраті половини «або ще більше» всіх життєвих благ. Закоханний Феодор Студит писав, що належить не собі, а предмету любові; чоловік, люблячи дружину, всього себе віддає їй, нею лише дихає і про неї лише мріє. «А що для чоловіка більше дружини, – вигукував Василь Охридський, – якому дано право опікувати і над якою дано право панувати – не як пану над маєтком, а як душі над тілом?». Жінка і чоловік, за Василем Охридським, – це єдине ціле, як душа і тіло, які разом дихають і відчують [4, 169].

Щодо дітей, то, на відміну від Західної Європи, у Візантії (з VIII ст.) усі сини і дочки однієї й тієї ж батьківської пари мали рівні права на спадщину. Позбавити когось з них законної частки можна було тільки у виняткових випадках (якщо діти б'ють і ображають батьків, зводять наклеп на них, відрікаються від батьків, вступають у зв'язок з мачухою, укладають без згоди батьків шлюб, залишають їх без догляду у разі втрати ними працездатності тощо). Якщо заповіту не було, то суд порівню розподіляв майно померлих батьків між їхніми дітьми [4, 163–164].

Хлопчики зазвичай успадковували професію батьків. У сім'ях простолюдинів хлопчика 6–7 років уже залучали до посильної роботи в будинку і в полі, у майстерні або в крамниці, і праця ставала його головним вихователем. Харчувалися діти за загальним столом: з раннього дитинства їхнє харчування майже нічим не відрізнялося від харчування дорослих. У 14–15 років юнаки зазвичай виконували вже справжню чоловічу роботу і ставали головною опорою сім'ї, якщо в ній не було дорослого чоловіка. Апокавк гнівно осуджував молодого клірика, якого малолітнім хлопчиком митрополит взяв у багатодітної вдови, босого й бідного, виростив і виховав, а той пішов, залишивши матір у скруті. Образи і побої були долею хлопчиків, відданих на навчання в місто майстрам-ремісникам: непосильна праця, до якої тут примушували дітей, вважалася платою за навчання.

Зовсім іншим було дитинство хлопчиків у можних і знатних родинах. У 5–7 років хлопчика звільняли від жіночої опіки. Він потрапляв у цього віці до рук наставника – педагога (дядь-

ка), який розважав і навчав його грамоти. Нерідко хлопчик проводив своє дитинство то в селі, то в місті, бо провінційні магнати, як правило, мали будинки в містах і жили там значну частину року, міські сановники володіли маєтками в приміських селах, куди виїжджали із сім'ями під час сезонних робіт.

Іноді по кілька років хлопчик із знатної сім'ї жив або в будинку нареченої, зарученої з ним, або в одного із друзів батька, який жив у столиці, проходячи курс навчання, чи в палаці імператора.

Ще менше, ніж про виховання хлопчиків та юнаків, відомо про виховання у Візантії дівчаток.

З певністю можна лише сказати, що дівчинку з раннього дитинства готували до єдиної ролі – дружини і матері. Весь «курс наук» простолюдинок, які, як правило, були неписьменними (у кращому разі вони вміли трішки читати і рахувати), проходив на кухні, у саду, у полі, за прядкою. Народженню дівчинки в ті часи раділи за звичай менше, ніж народженню хлопчика як майбутнього годувальника. Дитинство дівчинки закінчувалося ще раніше, ніж дитинство хлопчика, свобода її була різко обмеженою.

Становище в знатних родинах було, звичайно, іншим: тут дівчата мали певне дозвілля, вони могли (якщо батьки не забороняли) займатися і науками, і художнім рукоділлям. Іноді дівчинка виховувалася не так на очах матері, як в будинку нареченого, слухаючи разом з ним одних учителів [4, 177–181].

Читати і писати у Візантії вміли не тільки чоловіки, а й жінки. Серед візантійських аристократок було чимало освічених жінок. Наприклад, дочка Костянтина VII Багрянородного Агата виконувала обов'язки особистого секретаря свого батька [3].

Отже, у Візантії в VI–X ст. чоловіки фактично посідали домінуюче становище в суспільстві, проте вже спостерігався вплив деяких жінок на державотворчі процеси, суспільний, економічний, культурний та політичний розвиток країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дашков С. Императоры Византии / С. Дашков. – М. : Красная площадь, 1996.
2. Каждан А. Византийская культура (X–XII вв.) / А. Каждан. – СПб. : Алетейя, 2006. – 280 с.
3. Культура Византия второй половины VII–XII вв. – М. : Центрополиграф, 1989. – 609 с.
4. Литаврин Г. Как жили византийцы / Г. Г. Литаврин. – М. : Наука, 1974. – 233 с.
5. Райс Т. Византия: быт, религия, культура / Т. Т. Райс. – М. : Центрполиграф, 2006. – 253 с.
6. Чекалова А. Прокопий Кесарийский. Война с персами, война с вандалами. Тайная история. Перевод, статья, комментарий / А. Чекалова. – М. : Наука, 1993. – 576 с.